
ПОГОНЕЦЬ І.В.,
асистент, кафедра методики
викладання мистецьких
дисциплін, Кременецька обласна
гуманітарно-педагогічна академія
ім. Тараса Шевченка,
м. Кременець

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано основні наукові підходи до проблеми аналізу ілюстративного матеріалу підручників у другій половині ХХ століття. Узагальнено основні вимоги до ілюстрацій навчальних видань, визначені вітчизняними та зарубіжними вченими; виявлено основні показники оцінювання якості ілюстративного оформлення шкільної навчальної літератури у визначений період.

Ключові слова: шкільний підручник, ілюстративний матеріал навчальної книги, вимоги до ілюстрацій, теоретичні підходи до оцінювання ілюстрацій.

В статье проанализированы основные научные подходы к проблеме анализа иллюстративного материала учебников во второй половине XX века. Обобщены основные требования к иллюстрациям учебных изданий, определенные отечественными и иностранными учеными; рассматриваются основные показатели оценки качества иллюстративного оформления школьной учебной литературы в определенный период.

Ключевые слова: школьный учебник, иллюстративный материал учебной книги, требования к иллюстрациям, теоретические подходы к оценке иллюстраций.

Basic scientific approaches to the analysis aspect of illustrative material of school textbooks in the second half of the XX century are considered in the article. Basic requirements to the illustrations of educational editions determined by Ukrainian and foreign scientists are generalized;

main indices of qualitative evaluation of illustrative design of school educational literature in a certain period are found out. Different demands are made on the illustration of school educational literature since the design of a textbook should provide the maximum comfort for reading and use, meet the requirements of pedagogical process, facilitate perception and understanding of its contents as much as possible. The analysis of scientists' research of the second half of the XX century enabled to generalize the basic requirements to the analysis of illustrative material and to define those ones which are the most widespread: illustrative correspondence to the contents of educational material; informative value of a visual image; communicative value of an illustration; integrity of its functions; realistic characteristics of an image; functionality of an illustration and its connection with a text; didactive-pedagogical, aesthetic, ideological value of the given structural component of a textbook; artistic and didactic correlation in an illustration; didactic correlation of visual images.

Key words: *a school textbook, illustrative material of an educational book, requirements to illustrations, theoretical approaches to the evaluation of illustrations.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку освіти відбувається значне розширення фонду навчальної літератури для загальноосвітньої школи, укладається та видається чимало нових альтернативних видань, тому потребує вдосконалення система вимог та критеріїв оцінювання їх якості.

З огляду на те, що формування початкового зацікавлення, і, відповідно полегшення засвоєння навчального матеріалу у процесі роботи з підручником передбачає наявність у ньому ілюстративного матеріалу, то якість даного компонента структури навчальної книги має велике практичне значення.

Оформлення підручника повинно забезпечувати максимальну зручність читання та користування, відповідати вимогам педагогічного процесу, максимально полегшувати сприймання і розуміння його змісту шляхом чіткої і зрозумілої для певного віку учнів

системи рубрикації, виділень у тексті, виразно виконаних ілюстрацій тощо. Тому до ілюстрування шкільної навчальної літератури ставлять певні вимоги.

Зважаючи на те, що весь процес конструювання навчальної книги тісно пов'язаний з теорією шкільного підручника, – вивчення досвіду підручникотворення другої половини XX століття є важливим, оскільки в цей період шкільний підручник уперше став об'єктом наукового дослідження (Н. Менчинська, Є. Перовський). Відповідно ученими розглядалась і проблема оцінювання навчальної книги та окремих компонентів її структури.

У сучасній теорії підручника існує чимало підходів до оцінювання якості його ілюстративності. Так, у праці Ф.-М. Жерара і К. Роеж'єра «Як розробляти і оцінювати шкільні підручники» (2001р.), запропоновано аналізувати зазначений структурний компонент навчальної книги на основі виразнос-

ті, друку і естетики малюнків різних типів [4, с. 315]. Я. Кодлюк («Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті», 2006 р.) обґрунтувала основні дидактичні вимоги до ілюстративного матеріалу підручника для початкової школи [7, с. 190]. У дослідженні Н. Хребтової («Мотиваційна спрямованість підручників для початкової школи», 2010 р.) розроблено рекомендації щодо посилення ефективності ілюстративного матеріалу та поліграфічного оформлення підручників для початкової школи, а також схему аналізу дизайну підручника (естетичні і дидактичні показники) [13, с. 64; 106].

Зважаючи на те, що вимоги до укладання та оформлення навчальної літератури висуваються відповідно до змін, які відбуваються у суспільстві, системі національної освіти, розвитку технічного прогресу у книгодрукуванні, умовами розповсюдження і продажу тощо, то очевидно, що критерії оцінювання підручника та його ілюстрацій повинні доповнюватись і удосконалюватись.

Тому, вважаємо, що подальші наукові розвідки проблеми аналізу ілюстративного матеріалу шкільного підручника створюватимуть відповідні умови для оптимального використання даного структурного компонента у процесі розробки навчальних видань нового покоління.

Аналіз останніх досліджень. Проблема оцінювання ілюстративного матеріалу підручника не є новою у педагогічній науці, різні її аспекти вивчалися як українськими так і зарубіжними дослідниками. Зокрема, гігієнічні показники оформлення книг для дітей розробляли Л. Михайлова, Н. Попова, А. Рамуль, Г. Ростовцев, Н. Тихомиров, та ін.; значення якості і кількості ілюстрацій у навчально-

му виданні науково обґрунтовано Е. Перовським; методи аналізу підручника і компонентів його структури охарактеризовано у дослідженні В. Бейлінсона; теоретичні підходи до оцінювання ілюстративного матеріалу відображено у наукових дослідженнях В. Белінського Н. Добролюбова, А. Зільберштейна, Т. Продановича, Р. Радовановича, та ін.; вимоги до зображень для дітей різного шкільного віку відзначено у працях Б. Бутніка-Сіверського, Г. Гранік, Б. Карлаваріса; розроблено рекомендації щодо активізації книги за допомогою кольору (Б. Кісін, Ф. Юр'єв). Важливим аспектом якісної ілюстрації у підручнику вважаємо і її образотворчі можливості, які розглядалися у працях Г. Брилова, Б. Кісіна, К. Кузьмінського.

Мета статті полягає у розкритті теоретичних підходів до оцінювання ілюстративного матеріалу шкільних підручників у другій половині ХХ століття, та виявленні основних критеріїв аналізу ілюстрацій у навчальній літературі досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу. У підручнику як системі взаємопов'язаних елементів, які перебувають у функціональній єдності та гармонійності, важлива роль належить його ілюстративності (ступінь насиченості видання ілюстраціями), як важливому показнику привабливості навчальної книги для учнів.

Будь-яка ілюстрація у підручнику повинна виконувати певні функції: пояснювати, систематизувати, доповнювати зміст, розвивати увагу, уяву, творче мислення. Зв'язок ілюстрацій з текстом практично втілюється у підтекстовках, запитаннях, завданнях різного характеру. Виважена структура підручника передбачає: а) відповідність художнього оформлення до тексту; б) доцільність розміщення у підручнику

конкретної ілюстрації; г) поглиблення засвоєння явищ і фактів за допомогою ілюстративного матеріалу [2, с. 57]. Дослідники підручникотворення зазначають, що ілюстрація є особливим засобом соціального спілкування з учасниками навчального процесу. Вона допомагає засвоїти нарівні з текстом суспільно прийняті і науково обґрунтовані положення тощо.

Із визначення ролі ілюстративного матеріалу в підручнику повинні впливати і спеціальні вимоги до нього.

Підкреслимо, що ілюстраціями у навчальній книзі є різноманітні зображення, що поміщуються у ній разом із текстом: креслення, схеми, карти, портрети, зображення предметів та явищ природи, сцени, пейзажі, репродукції картин художників та різноманітних документів, а також текстовий супровід, включений безпосередньо в малюнок і підпис до нього. Таким чином термін «ілюстрація» включає в себе зображення, що відрізняються за своїм змістом і формою, зв'язком із текстом, значенням у навчальній книзі, тощо.

Перші науково обґрунтовані вимоги до різних видів ілюстрацій у структурі навчальної книги з'явилися у працях К. Кузьмінського «Ілюстрування навчальної книги» (1934) та Б. Кісіна «Графическое оформление книги» (1946). Основними показниками якісного зображення у підручнику учені вважають його відповідність до віку учнів, рівень стилізації, масштабність, відсутність складних перспективних скорочень і зображення окремих частин об'єктів, плавний перехід світла і тіні в передачі об'єму предметів, локальне забарвлення, що поступово ускладнюється нюансними переходами і введенням нових кольорів, дотримання стильової єдності усіх ілюстрацій у підручнику, використання простих фотографій без складного

фону.

Один із перших теоретиків структури шкільного підручника Є. Перовський, який сформулював основний принцип ілюстрування навчальної книги: ілюстрація повинна застосовуватися або в найважчому для розуміння місці підручника, або там, де вона має велике освітнє чи виховне значення [10, с. 81], визначив загальні вимоги до усіх видів ілюстрацій відповідно до їх ролі в підручнику на основі двох взаємопов'язаних елементів: *зміст і форму*. Так, у змісті учений відзначив властивість ілюстрації сприяти пізнанню учнями описаних в тексті явищ і одночасно посилювати виховну дію даного тексту. Форма ілюстрації, на думку Є.Перовського, повинна виявлятися у зрозумілості і виразності малюнка [10, с. 80].

Важливе значення для даного дослідження мають теоретичні розробки щодо ілюстрування шкільних підручників В. Белінського та Н. Добролюбова, де обґрунтовано наступні вимоги до наочних зображень: реалістичність малюнків, їх якісне художнє виконання, взаємозв'язок з текстом, використання в підручниках кольорових ілюстрацій та якісний друк. Н. Добролюбов акцентував увагу на підборі зображень відповідно до вікових особливостей учнів та на значенні кольору у створенні ілюстрацій [11, с. 52].

Окремий напрям наукових досліджень в аспекті доступності і читабельності навчальної книги та якості її поліграфічного оформлення становить розробка гігієнічної оцінки підручника (комплекс вимог, спрямованих на забезпечення зручності читання тексту, з метою попередження негативного впливу процесу читання на здоров'я людини) (Г. Кон, Л. Михайлова, Н. Попова, А. Рамуль, Г. Ростовцев, Н. Тихомиров, та ін.). В основному вче-

ні приділяли увагу якості паперу, висоті шрифту та довжині рядків.

У результаті численних наукових пошуків Міністерством охорони здоров'я України видано «Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» [3]. Дотримання яких є обов'язковим і стосується тексту, друку, розміру шрифту, ілюстративності, підбору зображень відповідно до віку дітей.

Важливою умовою дидактично обґрунтованого ілюстрування підручника є відповідність ілюстративного матеріалу віковим особливостям учнів [7, с. 190]. Тому в основу існуючих досліджень покладено загальні норми, що стосуються співвідношення характеристик ілюстрації і певного віку:

а) віковій категорії I – III класів початкової школи відповідають стилізовані зображення на основі реалістичних компонентів, насичених кольорів, виразні з чіткими контурами, не перевантажені деталями, із незначним відображенням пластичності об'єктів та простору;

б) віковій категорії IV – VI класів відповідають прості, але реалістичні малюнки, з чіткими контурами і виразністю зображення, достатньою кількістю деталей, що посилюють сприймання цілого. Кольори мають більше нюансів і півтонів, злегка підкреслено пластичність, простір і матеріальність;

в) віковій категорії VII – VIII класів підходять реалістичні ілюстрації наділені елементами експресивності, які характерні для стилю конкретного художника-ілюстратора. Лінії і контури вільно переходять з однієї поверхні на іншу, кольори складні і передають масу відтінків, деталі підкреслюють характер мотиву зображення, спеціально акцентується увага на пластич-

ності, матеріальності, структурі та передачі простору [5, с. 71].

Усе це дало змогу ученим визначити основні дидактичні критерії оцінювання ілюстративного матеріалу підручника. Найбільш повно, у досліджуваній період, вони були відображені у дослідженні Т. Продановича:

Дидактична відповідність ілюстрації змісту підручника. Ілюстрація може бути визнана досконалою і функціональною лише тоді, коли вона відповідає особливостям його змісту і дидактичним принципам навчання.

Інформативність наочного зображення полягає у тому, що кожна ілюстрація є носієм певної інформації, яка відповідає загальним цілям навчання, покладеним у зміст підручника (інформативність зображень є важливим показником якості підручника).

Комунікативність ілюстрації, яка передбачає розвиток умінь учня спостерігати й осмислювати власні спостереження.

Цілісність функцій ілюстрації, що проявляється в оптимальному розвитку як елементів інформативності, так і комунікативності відповідно до характеру підручника, особливостей тексту і віку учнів.

Реалістичність ілюстрації передбачає зображення предметів реальної дійсності (синтез реальностей відображених образними елементами зображення).

Функціональність ілюстрації. Необхідною умовою даного критерію є її зв'язок із текстом, але ілюстрація повинна бути функціональною і по відношенню до змісту підручника, організації процесу навчання, творчості вчителя, активності учня.

Дидактична цінність ілюстрації об'єднує в собі сучасні вимоги інформатики і виховного спілкування між учителем і учнем; дає змогу досягти

необхідного поєднання ілюстративних компонентів з їх інформативними та комунікативними якостями.

Зв'язок художнього і дидактичного в ілюстрації обумовлюється рівнем розвитку процесу оформлення і досягнень дидактики (ілюстрування підручника передбачає рівноправне поєднання художніх і дидактичних якостей).

Дидактичний взаємозв'язок ілюстрацій. Процес відбору зображень для підручника повинен ґрунтуватись на створенні певної тематичної лінії ілюстрування [12, с. 47].

У науковому дослідженні Я. Кодлюк відзначено, що дидактичні вимоги до ілюстративного матеріалу поділяють на загальні (науковість, інформативність, повнота відображення змісту, тематична взаємопов'язаність, естетична цінність, виховна спрямованість) і спеціальні (визначають характер зображень у підручнику з урахуванням типу навчального предмета, концепції конкретного підручника, вікових особливостей учнів, вимог навчальної програми тощо) [7, с. 188].

Дотримання дидактичних критеріїв ілюстрування є важливою умовою удосконалення шкільних підручників як зі сторони їх змісту, так і образотворчих рішень.

Серед досліджень проблеми оцінювання якості ілюстративного матеріалу навчальних видань у другій половині ХХ століття особливої уваги заслуговує комплексний підхід до її вирішення Б. Карлаваріса. Ученим було запропоновано загальні принципи визначення якості наочних зображень на основі наступних елементів:

Квантитативні (кількісні) елементи, що впливають на характер ілюстрації, особливості віку дітей, як і на характер тексту; функція тексту визначає характер зображення; вид змісту, в осно-

ві якого покладено поділ тексту, а також характер ілюстрацій, що входять у цей текст; різноманітні інтерпретації тексту теж можуть стати базою для поділу тексту і малюнків; форма тексту.

Специфічні зв'язки між текстом і ілюстрацією, що залежать від об'єму інформації (являють собою основу для можливого розподілу ілюстрацій по відношенню до об'єму інформації в тексті).

Види ілюстрацій також дають можливість створювати критерії їх оцінювання.

Технічне виконання наочних зображень також має важливе значення в оцінюванні їх якості, і, відповідно, якості усього підручника [12, с. 71].

На основі свого дослідження Б. Карлаваріс зробив важливе зауваження про те, що аналіз ілюстрації не може бути зведено до якогось одного критерію, а залежить від різних факторів:

Естетична цінність ілюстрації: художньо-оформлювальні елементи; творчі (креативні) фактори; ілюстрація як візуальний спосіб передачі інформації; ілюстрація як графічний дизайн; індивідуальне бачення автора; відповідність зображень сучасності; їх експресивність; вплив на емоції учня.

Психологічна цінність ілюстрації обумовлена віковими можливостями: пристосування зображення до віку дитини на основі стилістичних можливостей і вибору мотиву.

Ідеологічна цінність ілюстрації: інформативність зображення відповідно до тексту, педагогічний вплив тексту і ілюстративного матеріалу; вплив зображень на засвоєння знань і умінь, на мислення і розуміння, мотиваційна функція ілюстрації і її виховна компонента [12, с. 72].

У результаті дослідження Б. Карлаваріса було запропоновано чотирьох-

ступеневу модель оцінювання ілюстрацій.

Перша компонента цієї моделі – елементи, які можна аналізувати об’єктивно (базуються на характері тексту та зв’язку тексту і ілюстрації, а також елементи що визначають характер зображення).

В основі другої компоненти моделі лежить аналіз різних засобів, за допомогою яких реалізується сприймання візуального матеріалу, відповідно, аналіз різних видів ілюстрацій.

Третя частина моделі стосується якості самих зображень (елементи, обумовлені майстерністю ілюстратора), тобто це ті аспекти, що дають можливість аналізувати ілюстративний матеріал:

Дидактично-педагогічний аспект, полягає у чіткому і зрозумілому відо-

браженні в ілюстрації головного; мотивації роботи з наочними зображеннями; посиленні розуміння тексту; розвитку мислення і полегшення засвоєння навчального матеріалу.

Естетичний аспект включає творчу основу малюнків в підручнику, їх оригінальність; художньо-графічні якості; емоційний вплив на учня.

Ідеологічний аспект полягає в життєвості і реалістичності ілюстрації, протистоянні шаблонам, стереотипам і традиціоналізму, розвитку гнучкого мислення, моральності і патріотизмі.

Четверта компонента моделі оцінювання ілюстрацій включає наступні елементи, що стосуються оформлення всієї книги, вибору шрифту, особливостей друку тощо. Важливими факторами, що впливають умови (об’єктивні, але мінливі) [5, с. 75].

Таблиця 1

Модель оцінювання ілюстрацій

- 1. Елементи, що оцінюються об’єктивно. 2. Частково об’єктивні елементи. 3. Художні елементи (суб’єктивні) [5, с. 76]**

Співвідношення тексту і ілюстрацій (1)		Тип ілюстрації (2)	Якість ілюстрації (3)
А. Характеристика 1. Основний текст 1.1. Хрестоматія: літературний текст. Ілюстрація: жанрова реалістична фантастична 1.2. Науковий текст – об’єктивний Ілюстрація: об’єктивна; реалістична. 2. Додатковий текст 2.1. Хрестоматія: правдивий текст Ілюстрація: правдива реалістична фантастична 2.2. Науковий текст – літературний Ілюстрація: жанрова реалістична фантастична 3. Короткий текст – задачі 3.1 і 3.2. Хрестоматія і науковий текст, перш за все – об’єктивний Ілюстрація: правдива об’єктивна	Б. Об’єм інформації текст ілюстрації 0 100 20 80 40 60 60 40 20 80 100 0 1. Домінуюча ілюстрація 2. Рівноправна ілюстрація 3. Супроводжуюча текст ілюстрація 4. Ілюстративне оздоблення - віньєтка	1. Художня ілюстрація 2. Фотографія 3. Репродукція 4. Схема	Критерії оцінювання 1. Дидактично-педагогічна цінність 2. Естетична цінність 3. Ідеологічна цінність 4. Необхідні вимоги: Тип шрифту і довжина рядка Розмір ілюстрації Верстка Розмір сторінки і об’єм книги Обкладинка Колір паперу

Цілісний огляд компонентів моделі учень запропонував у таблиці 1.

Варто відзначити, що дана модель має велике практичне значення для аналізу ілюстрацій в підручниках, і стала основою для подальших наукових досліджень проблеми оцінювання якості ілюстративного матеріалу навчальних видань (Я. Кодлюк, Н. Хребтова).

Висновки і пропозиції. Отже, аналіз джерел (В. Белінський, В. Бейлінсон, Г. Брилов, Б. Бутнік-Сіверський, Н. Добролюбов, Б. Карлаваріс, Б. Кисин, К. Кузьмінський, Л. Михайлова, Є. Перовський, Т. Проданович та ін.) дав змогу узагальнити основні вимоги щодо аналізу ілюстративного матеріалу, запропоновані науковцями другої половини ХХ століття, та визначити ті, що найбільш поширені: відповідність ілюстрації змісту навчального матері-

алу; інформативність наочного зображення; комунікативність ілюстрації; цілісність її функцій; реалістичність зображення; функціональність ілюстрації та її зв'язок з текстом; дидактична-педагогічна, естетична, ідеологічна цінність даного структурного компонента підручника; взаємозв'язок художнього та дидактичного в ілюстрації; дидактична взаємопов'язаність наочних зображень.

З огляду на те, що на сучасному етапі розвитку освіти прослідковується розширення проблематики досліджень щодо якості шкільного підручника та компонентів його структури, то перегляд і творче переосмислення існуючих досліджень відповідно до вимог сучасності, сприятиме створенню високоякісних навчальних видань нового покоління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бутнік-Сіверський Б. Принципи ілюстрування дитячої книжки / Б. Бутнік-Сіверський. – К. : Культура, 1929. – 67 с.
2. Горпинюк В. П. Ілюстративний матеріал як складова його структури / В. П. Горпинюк // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 1. С. 54–62.
3. Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги до до друкованої продукції для дітей // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. С. 183–195.
4. Жерар Ф.-М. Як розробляти та оцінювати шкільні підручники /
5. Ф.-М Жерар, К. Роеж'єр; пер. з франц. М. Марченко. – К.: КІС, 2001. – 352 с.
6. Карлаваріс Б. Педагогическая ценность иллюстрации в учебниках / Б. Карлаваріс // Функции художественно-графического оформления учебников: пер. с серб.-хорв. / под. ред. Г. М Донского. – М.: Просвещение, 1986. – С. 69–77.
7. Кисин Б. М. Графическое оформление книги / Б. М. Кисин. ГИЗЛЕГПРОМ, 1946. – С – 283–343.
8. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті : підруч. для магістрантів та студ. пед. ф-тів / Я. П. Кодлюк. – К. : Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2006. – 368 с.
9. Михайлова Л. В. Гигиеническая оценка внешнего оформления учебников и учебных книг для I – X классов средней школы / Л. В. Михайлова. – М.: Известия АПН РСФСР, 1955. – Вып. 63. – С. 171–191.
10. Основы оформления советской книги / Под ред. А. А. Сидорова и В. И. Истрина. – М.: Искусство, 1956. – 502с.

11. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы/ Е. И. Перовский. – М.: Известия АПН РСФСР, 1955. – Вып. 63. – С. 93.
12. Попков А. В. Дидактические основы иллюстрирования учебников средней общеобразовательной политехнической школы (на мат. учебн. истор. и географ. для V – VII классов сред. школы) : дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / А. В. Попков. – Х., 1959. – 376 с.
13. Проданович Т. Дидактические основы использования иллюстраций в современных учебниках / Т. Проданович // Функции художественно-графического оформления учебников: пер. с серб.-хорв. / под. ред. Г. М Донского. – М.: Просвещение, 1986. – С. 45–50.
14. Хребтова Н. Мотиваційна спрямованість підручників для початкової школи: науково-методичні рекомендації / Н. Хребтова. – Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2010. – 116с.